

Een rapport van hoofdaalmoezenier J. Marinis aan kardinaal Mercier over de Vlaamse Beweging aan het front tijdens de Eerste Wereldoorlog

ROBRECHT BOUDENS

Tijdens de eerste weken na de wapenstilstand van 11 november 1918 stelde de hoofdaalmoezenier van het Belgisch leger, Mgr. J. Marinis¹, ten behoeve van kardinaal Mercier een meer dan veertig bladzijden tellend rapport op over de situatie en de flamingantische activiteit van de Vlaamse soldaten aan het front tijdens de Eerste Wereldoorlog.² Het is een merkwaardig document omdat het geschreven werd door een man die, ook tijdens de oorlogsjaren, een goede verstandhouding had met kardinaal Mercier en steeds zeer openhartig voor zijn mening uitkwam, ook als hij wist dat de kardinaal vele zaken niet zag zoals hij. Deze bladzijden leren ons bovendien iets over de ingesteldheid van Marinis zelf, die het, vlak na het beëindigen van de vijandelijkheden, nodig achtte zijn visie op, en zijn houding tegenover de Vlaamse aangelegenheid in het leger toe te lichten. Als dusdanig is dit pleidooi van de hoofdaalmoezenier ook een belangrijk element in het dossier van de Vlaamse Beweging zoals deze zich aan het front manifesteerde.

Wij vatten deze geëngageerde zelfverdediging, met al haar onnauwkeurigheden hier samen.

Marinis begint met een weergave van de toestand en van sommige feiten die, zoals later zal blijken, de woede van de legerleiding wekten. Begin 1915 stelde zich in het leger nog geen 'Vlaamse kwestie'. Deze kwam slechts langzaam en uiterst sporadisch ter sprake, vooral binnen de groep van de brankardiers-onderwijzers. Er bestond geen Vlaamse krant tot, op het initiatief van juffrouw Elisa Belpaire, de kapucijn Ildefons Peeters en enkele anderen in april 1915 *De Belgische*

1. J. Marinis, Borgerhout 1879 – Brussel 1942. Priester gewijd in 1907, Doctor in burgerlijk en kerkelijk recht. Hoofdaalmoezenier van het Belgisch leger sinds 1915. Directeur van de Visitatie te Schaarbeek in 1919. Pastoor-deken van Sint-Willibrordus te Berchem in 1921 en van de collegiale kerk van Sint-Michaël en Goedele te Brussel, in 1928.

2. Archief van het aartsbisdom Mechelen, fonds Mercier, Oorlog 1914-1918. Rapport van 1 februari 1919, opgesteld in het Frans.

Standaard oprichtten.³ In juni-juli van datzelfde jaar begon *Le XXe Siècle* met een campagne tegen het flamingantisme, terwijl in diezelfde periode de minister van Oorlog in Le Havre *Het Vaderland* oprichtte, als tegenhanger van de te katholiek en te Vlaams geachte *De Belgische Standaard*. De redactie van *Het Vaderland* was in feite haast uitsluitend uit liberalen samengesteld. Het blad was, inzake mentaliteit, te vergelijken met *Le XXe Siècle*.⁴ Volgens gegevens die door het ministerie van Oorlog in Le Havre verschaft werden aan Joris Helleputte waren 80% van het leger te velde Vlamingen, terwijl 65% van hen die een graad hadden, Walen of Franssprekende Vlamingen waren.⁵ De grote meerderheid van de Franssprekenden, aldus Marinis, waren Nederlandsonkundig.⁶ Bevelen en mededelingen werden uitsluitend in het Frans gegeven.

In 1915 nog begon een hetze tegen de Vlamingen en die anti-Vlaamse campagne was ook altijd anti-klerikaal. ‘Vlaming’ was synoniem van ‘flamingant’ en ‘flamingant’ werd automatisch gelijkgesteld met ‘Duitsvriendelijk’. Het was een tactiek geworden flaminganten te zien als geëxalteerde Vlamingen en alle Vlamin-

3. P. HILDEBRAND, *Het vlaamsgezinde dagblad 'De Belgische Standaard' van de kapucijn Ildelfons Peeters (1915-1919)*, Antwerpen, 1957.

4. Het blad werd gedrukt op de persen van *Le XXe Siècle* en werd met de steun van het ministerie van Oorlog verspreid. Het had in 1917 een oplage van 18.000 exemplaren. *De Belgische Standaard* werd nooit op meer dan 8.500 exemplaren gedrukt. Over de vluchtelingenbladen, zie L. WILS, *Flamenpolitik en Activisme*, Leuven, 1974, blz. 144-146.

5. Over die 80% is de laatste jaren nogal wat te doen geweest. Prof. L. De Vos sprak over “*de mythe van de 80% onderdrukte Vlamingen*”. Na een onderzoek van het aantal gesneuvelden bij de infanterie komt men van 61% Vlamingen in 1914 tot 70% in 1918. De ‘mythe’ zou ontstaan zijn na een interview dat Ch. de Broqueville op 19 mei 1917 aan de *Courrier de l'Armée* toestond. De Broqueville was toen minister van Oorlog. J. Marinis verwijst naar cijfers die door het ministerie van Oorlog aan J. Helleputte verstrekt werden. Dat document is niet gedateerd. Het zou dus kunnen dat de bron eveneens de Broqueville is. Cf. ARA, fonds Helleputte 632. L. De Vos vestigt er wel de aandacht op dat de Vlamingen in het kader van officier, onder-officier en zelfs korporaal, ondervertegenwoordigd waren. Hij wijst er ook terecht op dat voor bepaalde diensten, bijvoorbeeld de administratie, een behoorlijke kennis van het Frans vereist was, zodat de Vlamingen er uiteraard minder voor in aanmerking kwamen dan de Franstaligen. Zie L. DE VOS en L. COENEN, *De taalagitie in het Belgisch leger tijdens de Eerste Wereldoorlog*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 47, 1988, nr. 3, blz. 140-151, blz. 196-218.

Zie ook de studie van R. BOIJEN, *De taalwetgeving in het Belgisch leger (1830-1940)*, Brussel, 1992; IDEM, *Discussie rond eentalige eenheden in 1918. Helleputte versus De Ceuninck*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 52, 1993, nr. 1, blz. 1-9.

6. Dat zal wel een overdrijving zijn. Het zou wellicht juist geweest zijn te schrijven dat zeer velen in de praktijk geen Nederlands spraken omdat hun feitelijke kennis van die taal zich tot streektaal of dialect beperkte en niet in het minst omdat het spreken van het Frans in de ogen van velen van een zekere standing en opvoeding getuigde.

gen daarmee te assimileren. Op hun loyaliteit en vaderlandse trouw kon men niet rekenen. In november werd voor het eerst het argument gehoord dat tijdens de volgende oorlogsjaren herhaaldelijk zou terugkomen: “*een concreet feit kan men die of die aalmoezenier niet te laste leggen, maar aangezien hij vlaamsgezind is, oefent hij een slechte invloed uit en moet hij bijgevolg verwijderd of verplaatst worden*”.⁷

In 1916 vonden verscheidene incidenten plaats, uitgelokt door de *Le XXe Siècle* of door bepaalde officieren.⁸ Op zichzelf waren ze niet zo belangrijk, maar ze brachten er de Vlamingen toe de rangen te sluiten en een Vlaamse propaganda-organisatie in het leven te roepen die in heel het leger vertakkingen had.

In oktober 1916 vestigde luitenant-generaal Louis-Hubert Ruquoy er de aandacht van de divisiegeneraals op het flamingantisme ernstig te nemen. Hij schreef het toe aan de invloed van de aalmoezeniers. *Le XXe Siècle* speelde daarop in en publiceerde, onder de titel *Un cri d'alarme. Le rôle des aumôniers dans l'armée belge*, op 3 december een hatelijke aanval op de aalmoezeniers. Het had als gevolg dat in de ogen van vele officieren de aalmoezeniers inderdaad werden aanzien als de leiders van de Vlaamse Beweging aan het front.⁹ Toen Ruquoy tot stafchef bevorderd werd, verscherpte de anti-Vlaamse campagne in aanzienlijke mate. Een vertrouwelijk order dat op 11 februari 1917 van het algemeen hoofdkwartier uitging,

7. Uit deze woorden en uit analoge gezegden die verder nog geciteerd worden, en die o.m. ook de tendens van de *Le XXe Siècle* weergeven, blijkt duidelijk dat Marinis een pleidooi houdt voor de aalmoezeniers en meteen ook zijn eigen houding verdedigt. Terugblikkend op de oorlogstijd schreef Marinis in 1920 dat “*Les premières querelles linguistiques à l'armée ont été provoquées par le journal officieux du Havre*”, geciteerd door J.-R. LÉCONTE, *Aumôniers militaires belges de la guerre 1914-1918*, Brussel, 1969, blz. 81.

8. *Le XXe Siècle* was in 1895 gesticht te Brussel en stond bij het uitbreken van de oorlog onder de leiding van Fernand Neuray, die het blad vanaf 14 mei 1914 in Le Havre uitgaf (vanaf juli 1916 in Parijs). Aandeelhouder en geldschietster was Ch. de Broqueville, die de krant op velerlei wijze bevoordeligde. Op 16 maart 1918 werd het blad herdoopt tot *La Nation Belge* die de Vlaamse politiek die de minister toen wilde voeren, bestreed. Het tot stand komen van de ‘tripartite’ op 18 januari 1916 versterkte het overwicht van het anti-Vlaamse element. Helleputte schreef aan Van de Perre dat “*de union sacrée op de rug der katholieken en Vlamingen toegepast*” werd. Over *Le XXe Siècle* en daarmee verband houdende problemen, zie L. WILS, o.c., blz. 144-152. Ook E. DEFOORT, *Charles Maurras en de Action Française in België*, Brugge, 1978, blz. 85-90.

9. ‘Leiders’ van een beweging kan men hen moeilijk noemen; ze waren vooral de bezielers en de propagandisten van de frontblaadjes die de band vormden tussen soldaten die uit eenzelfde regio afkomstig waren. Vanaf oktober 1916 werden ze aan een strenge censuur onderworpen. De aalmoezeniers waren ook de organisatoren van studiekringen. Dat aalmoezeniers, brankardiers en seminaristen in die kringen actief waren en aan de frontbladen meewerkten, was iets waarvoor Marinis verantwoordelijk gesteld werd.

schaftte – zonder ze expliciet te noemen – de studiekringen af die door de aalmoezeniers in het leven geroepen waren. Als gevolg van deze maatregel werd de invloed van de geheime organisatie van ultra-flaminganten nog versterkt. De Vlaamse intellectuelen, onder de leiding van de aalmoezeniers, kwamen van dan af alléén samen en gingen deel uitmaken van de geheime organisatie.

Begin 1917 besloot de militaristische vleugel van het leger de Vlamingen hard aan te pakken. Hogere officieren spraken van ‘coller au mur’ en van ‘fusiller’. Als reactie uitten de soldaten doodsbedreigingen tegen hen, en de meest uitgesproken flaminganten hitsten de soldaten op. Sommige officieren wensten incidenten uit te lokken die ze zouden kunnen uitspelen tegen de Vlamingen. In augustus werd Charles de Broqueville als minister van Oorlog vervangen door generaal Armand De Ceuninck. De Broqueville was beslist geen vertrouwensman van de Vlamingen geweest, maar hij was erin geslaagd een breuk tussen de Vlamingen en de regering te voorkomen. Zijn minister Jules Renkin was een voorstander van de harde lijn en generaal De Ceuninck degradeerde aalmoezenier Paul Vandermeulen, die hij schuldig achtte aan flamingantische agitatie, tot gewoon soldaat.¹⁰ Deze maatregel maakte, zowel op de gewone soldaten als op de officieren, een slechte indruk. Het incident deed de houding van de Vlamingen verstrakken en vormde het uitgangspunt van een vinnige propaganda. September 1917 verliep uiterst geagiteerd. Sommige officieren en het krijgsauditoriaat stapelden de ene flater op de andere op, zodat het leger op de rand van de rebellie kwam te staan.¹¹ De Ceuninck wilde de invloedrijke Cyriel Verschaeve uit Alveringem laten verwijderen, maar toen dit bekend geraakte gaven enkele duizenden soldaten te kennen dat ze, mocht het ooit zover komen, de loopgrachten zouden verlaten om met geweld te verhinderen dat de priester weggevoerd werd.¹² De minister liet zijn plan varen en de soldaten werden zich bewust van hun macht. De militaire overheid gaf zich daar

10. Uitgebreider over het geval Vandermeulen bij R. BOUDENS, *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging*, Leuven, 1975, blz. 186-191.

11. Marinis geeft geen details, maar is formeel: “*Certains officiers, la censure militaire, l’auditorat et surtout la sûreté militaire commirent maladroites sur maladroites et nous menèrent à deux doigts de la rébellion*”. Zie Archief van het aartsbisdom Mechelen, fonds Mercier, Oorlog 1914-1918. Rapport van 1 februari 1919, blz. 2.

12. “*Plusieurs milliers de soldats avaient pris la résolution d’empêcher par la force l’expulsion du vicaire Verschaeve*”. Aldus Marinis’ rapport, o.c., blz. 3. Spreken van ‘duizenden’, kan een overdrijving zijn, maar zeker waren de invloed en het prestige van Verschaeve op talloze Vlaamse soldaten zeer groot. Marinis had persoonlijk weinig sympathie voor de onderpastoor van Alveringem, doch hij kon het feit van zijn enorme invloed niet loochenen. Zie R. BOUDENS, Mgr. Marinis, Verschaeve en de vlaamsgezinde aalmoezeniers van het Belgisch leger (1914-1918), in: *Verschaeviana*, jg. 1, 1976, afl. 5, blz. 483-494.

rekenschap van en deed – paradoxaal teken van zwakheid! – beroep op de aalmoezeniers om de soldaten te kalmeren. Wat nog steeds ‘Vlaamse Beweging’ werd genoemd, was in feite een totale ontevredenheid geworden, die zowel door Vlamingen als Walen, door katholieken als niet-katholieken gedeeld werd. De noodlottige afloop van het grote offensief van de Engelsen en de relatief hoge cijfers van gesneuvelden (in oktober-november 1917) zorgden voor enkele weken kalmte, maar in het geheim werd de propaganda voortgezet. Met activisme had die beweging niets te maken. Vooral in de zesde legerdivisie was men actief. Toen propagandisten uit deze eenheid begin januari 1918 betrapt werden bij het aanplakken van propaganda-affiches, werden een brankardier en verscheidene soldaten voor de krijgsraad gebracht, wat dan weer aanleiding gaf tot het organiseren van manifestaties die soms een gewelddadig karakter kregen. Officieren die wilden tussenkomen werden door de soldaten afgeranseld. Aan deze actie namen ook Walen deel. De veiligheidsdiensten stelden de geestelijken verantwoordelijk voor de ongeregelheden.

Aalmoezeniers, brankardiërs, en een aantal pastoors en onderpastroors werden van nabij bewaakt en aan de manschappen werd het bevel gegeven desnoods op eventuele manifestanten te schieten. Aan de kant van de soldaten was de opwindingsgroot en dit leidde tot extreme stellingnamen. Sommigen meenden dat, gezien de omstandigheden, het toegelaten was de Duitsers te laten doorbreken of zelf naar de Duitse linies over te lopen. Er werd een campagne gevoerd om de soldaten te laten geloven dat de regering in Le Havre niet langer de wettige regering was en dat de oorlog opgehouden had een rechtvaardige oorlog te zijn. De activisten gingen hierin het verst. Ze wilden er de soldaten van overtuigen dat het niet verkeerd was naar de vijand over te lopen. Enkele intellectuelen zouden het voorbeeld geven. Ze deden het begin mei, maar slechts weinigen volgden hun voorbeeld. Het aantal ‘overlopers’ werd door sommigen die de Vlamingen niet genegen waren, overdreven: systematisch telden ze hen die als verdwenen waren opgegeven of gevangen gemaakt bij de ‘overlopers’. Overal ontwaarden ze het activistische spook en ieder die zich Vlaamsstrijdend of zelfs Vlaamsvoelend opstelde, werd verdacht. De kwetsende maatregelen die genomen werden, leidden tenslotte tot algemene ontevredenheid en dit gold voor de Walen evenzeer als voor de Vlamingen.¹³ Tot zover Marinis’ verslag van de feiten.

13. “*Des mesures vexatoires furent prises et l’on parvint avec une rapidité, nullement surprenante pour ceux qui connaissent le soldat, à mécontenter tout le monde, y compris les Wallons*”, Marinis’ rapport, o.c., blz. 4.

De aalmoezenier vond het belangrijk zich niet tot een relaas van de feiten te beperken, maar te peilen naar de mogelijke oorzaken van de malaise die duidelijk in de Belgische rangen heerste. Hij wilde Mercier duidelijk maken dat niet alles op de rug van de ‘Vlaamse Beweging’ mocht geschoven worden. Andere elementen hadden de goede gang van zaken aan het front ondermijnd.

Een eerste oorzaak was de ‘godsvrede’ (‘union sacrée’) die sommige kringen, en onder meer de regering in Le Havre, nastreefden. Ze droomden van een nieuw België, waar er geen Vlamingen of Walen meer zouden zijn, maar enkel een ‘Belgisch ras’, dat zich gewoon nationaal-Belgisch zou voelen.¹⁴ Deze union sacrée eiste het monopolie van vaderlandsliefde op. Haar aanhangers wisten hoe ze zich moesten gedragen en niemand kon hen op dat gebied iets leren, zeker niet de clerus of de Vlaamse soldaat die aan de IJzer nochtans zijn leven veil had voor zijn vaderland.

Ten tweede was er *Le XXe Siècle* die de union-sacrée-gedachte propageerde.¹⁵ Fernand Neuray, gewezen hoofdredacteur van voor de oorlog, werd in zijn leiding bijgestaan door de gewezen hoofdredacteur van *Le Soir* en een priester. Het was bedenkelijk dat het blad doorging voor de officieuze krant van de regering en volop gesteund werd door de minister van Oorlog, die al het mogelijke deed om het blad te verspreiden.¹⁶ Op religieus gebied was de activiteit van *Le XXe Siècle* gekenmerkt door een totale afwezigheid van principes en op Vlaams gebied door een onthutsende onwetendheid over de Vlaamse kwestie, een systematische miskennis van de waardigheid van de Vlaamse soldaat en een misprijzen voor zijn rechten en rechtmatige verzuchtingen. De krant ging op een hatelijke manier te werk. Ze schrok er niet voor terug mensen verdacht te maken als ze haar mening niet deelden. Midden 1915 was *Le XXe Siècle* haar campagne van verdachtmaking begonnen. Ze vond er plezier in de Vlamingen te bekladden. En juist deze krant kreeg vanwege de regering de vrije hand om over de Vlamingen te schrijven wat ze wilde. Maar dit had ook als gevolg dat men over de Vlaamse eisen en over de plaats van het Vlaams in het leger begon te discussiëren. De krant had door haar campagne de Vlaamse Beweging aan het front doen groeien.

14. Reeds op 9 november 1916 had Marinis geschreven: “*Le Belge n’est pas un flamand ou un Wallon, c’est un être nouveau qui n’est pas wallon et surtout pas flamand. Cela nous n’en voulons pas. Nous flamands nous sommes belges – que ceux qui en doutent, comptent nos morts tombés pour la patrie commune – mais nous entendons rester flamands...*”. Archief van het aartsbisdom Mechelen, Fonds Mercier, Oorlog 1914-1918, Marinis aan Mercier, 9 november 1916.

15. Over *Le XXe Siècle*, zie voetnoot 8.

16. Zie L. WILS, o.c., blz. 144-146.

De vrijmetselarij was een derde element dat bijgedragen had tot de algemene malaise in het leger. Een loge voor militairen was opgericht in De Panne, een andere in Calais. Hoewel het tuchtreglement geheime genootschappen verbood, liet men begaan. Binnen het algemeen hoofdkwartier en in de entourage van de koning stond ze zeer sterk. Ze was uitgesproken anti-katholiek en anti-Vlaams. De union sacrée was een actie door de loge op touw gezet, en de anti-Vlaamse campagne en alle geruchten die over de geestelijkheid in het leger verspreid werden, maakten deel uit van het vrijmetselaarsprogramma. De loge bestreed de clerus omdat de invloed van de aalmoezeniers te groot was. Aangezien de meeste aalmoezeniers Vlamingen waren, was de anti-Vlaamse campagne tegelijk een anti-religieuze campagne.¹⁷ De antipathie voor de Vlamingen, waar sommige beroeps-officieren en onderofficieren blij van gaven, werd door de loge tegen de clerus geörienteerd. Door de aalmoezeniers voor te stellen als verdedigers van de Vlaamse Beweging, kregen ze een hatelijk etiket.

De zwakheid van de regering in Le Havre was een vierde oorzaak geweest van malaise. De ministers twistten onder elkaar over tal van aangelegenheden. Er waren verscheidene clans die de meest uiteenlopende zaken aan de orde wilden stellen. Ook persoonlijke ambities speelden mee. Voor zaken van nationaal belang was er weinig tijd en de regering kwam er niet toe een ernstige verklaring over de Vlaamse kwestie af te leggen. Integendeel, sommige maatregelen van bijvoorbeeld de ministers Jules Renkin of Paul Hymans kwamen over als tegen de Vlamingen gericht. Anderen toonden duidelijk dat zij de kwestie niet begrepen. Ook de Broqueville sprak zich niet duidelijk uit. De zwakheid van de regering bracht een gemis aan politieke leiding met zich mee. De militairen maakten er gebruik van om aan ieders controle te ontsnappen en naar willekeur te handelen.

Ten vijfde waren er de anti-Vlaamse gevoelens van hogere instanties die een rechtstreekse invloed op het leger uitoefenden: het Hof, het ministerie van Oorlog, het Algemeen Hoofdkwartier. De generaals L.H. Ruquoy en Cyriaque Gillain hebben nooit hun vijandige gevoelens voor de clerus en voor de Vlamingen verborgen gehouden. Het is niet zonder reden dat ze door de Vlamingen gewantrouwd werden.

17. *“La campagne anti-religieuse devait paraître s’inspirer de l’intérêt de la nation et avoir pour but le maintien de l’unité nationale et la sauvegarde de la discipline à l’armée, il fallait donc créer une suspicion générale contre les Flamands”*. Archief van het aartsbisdom Mechelen, Fonds Mercier, Oorlog 1914-1918. Rapport van 1 februari 1919, blz. 6.

Ten zesde moet ook de propaganda vermeld worden die uitging van de Vlaamse intellectuelen. Ze waren de overtuiging toegedaan dat ze voor het bekomen van hun rechten en het rechte trekken van scheve situaties enkel op zichzelf konden rekenen. Ze zetten een propaganda-organisatie op touw, die zich over heel het leger, in alle brigades en regimenten, verspreidde. Overal drongen ze binnen, overal werden 'frontvergaderingen' georganiseerd. Vlaamse intellectuelen hadden er de leiding van. Alle misstappen van de regering of van de militaire leiders werden aangeklaagd.

Vanaf januari 1917 legden ze een intensieve activiteit aan de dag. De Blauwvoeterij was het strijdende element van de niet-activistische Vlamingen. Mensen als Alois Vande Vyvere, Joris Helleputte of Frans Van Cauwelaert vonden ze te gematigd. Al waren ze nooit pro-Duits, zoals sommige militairen beweerden, ze waren gewonnen voor een administratieve scheiding na de oorlog en een onmiddellijke invoering van Nederlandstalige regimenten. Men kan begrijpen dat noch het leger, noch de regering het met deze opvatting eens konden zijn, maar ze hebben de Blauwvoeterij zeer onoordeelkundig aangepakt. Zo werd de leiding van de beweging in staat gesteld de meerderheid van de soldaten voor hun ideeën warm te maken.

Een zevende element wekte de algemene ontevredenheid in de hand: de grieven van de soldaten zelf.

Vooreerst op taalgebied. De Vlamingen stelden vast dat ze miskend werden. In de kranten, in de toespraken van ministers van de geallieerde landen was in de jaren 1914, 1915 en 1916 herhaaldelijk sprake van de rechten van kleine naties en van de eerbied en waardering die men aan hun cultuur verschuldigd was. Maar in hun eigen land, en vooral in het leger, bevonden de Vlamingen zich in een inferioriteitspositie. Met uitzondering van de aalmoezeniers en een gedeelte van de gezondheidsdienst vormden de andere instanties (de bevelvoerders, het auditoriaat, de censuur, de militaire veiligheidsdienst) front tegen hen. "*Le Flamand se sentait méconnu à raison de sa qualité de Flamand*".¹⁸

Daarna sprak Marinis over de gevolgen van deze miskennen. Sommige Vlamingen zijn, door het onrecht dat hun taal aangedaan werd, verbitterd geraakt, maar toch is het niet dat onrecht dat een kloof geslagen heeft tussen het gezag en de ondergeschikten. De union sacrée en de loge hebben de

18. Ibidem, blz. 9.

Vlaamse kwestie gebruikt om hun eigenlijke intenties te verbergen. Ze hebben zich evenwel vergist nopens de eigenlijke bedoeling van de soldaten. Ze dachten dat de enige oorzaak van de malaise in het leger de Vlaamse eisen waren, maar de doorsnee soldaat interesseerde zich niet voor een Vlaamse universiteit of voor een administratieve scheiding. Als ze daar voorstanders van geworden zijn (het laatste anderhalf jaar van de oorlog), dan is dit enkel te wijten aan de uitdagende houding van het gezag zelf.

Verder was er de ontevredenheid op materieel gebied. De inlegering van de troepen liet alles te wensen over. Voor de zomer van 1917 werd niets ondernomen om de soldaten in fatsoenlijke garnizoenen onder te brengen. Het werk was slecht georganiseerd. Er werden nodeloos lange marsen bevolen. De bevoorrading en de organisatie van de kantines liep scheef.

Het mag niet onvermeld gelaten worden dat de overheid zich niet in het minst bekommerde om de hogere belangen van de soldaat. Lange tijd was dat enkel de zorg van de aalmoezeniers. Zij zijn het die bibliotheken voor de soldaten opgericht hebben en cursussen van Frans voor de Vlamingen en van Nederlands voor de Franstaligen hebben georganiseerd. Ze hebben de analfabeten leren lezen en schrijven. Er kwamen studiekringen tot stand. Dat alles gebeurde vanaf het begin van 1915. In enkele eenheden werden de aalmoezeniers daar voortreffelijk in geholpen door de militaire overheid, maar in andere eenheden werden ze tegengewerkt. Een bepaald generaal was van oordeel dat de organisatie van cursussen een bewijs was van onverdraagzaam proselytisme en vertrouwde de zaak toe aan een officier, met uitsluiting van de aalmoezenier. Later werden de studiekringen door een algemene maatregel verboden. Maar tot midden 1917 heeft het leger op het gebied van de studie niets ondernomen.

Wat de zorg voor het zedelijk peil van de troepen betreft, geen enkele maatregel werd genomen om het kwaad te voorkomen of in te dijken. Zedeloze boeken en obscene tijdschriften konden vrij circuleren. Tekeningen die sterk tot de verbeelding spraken en tot ontucht aanzetten, mochten uitgehangen worden. Bovendien was er het slechte voorbeeld van sommige officieren. De verlofdagen die de soldaten in bepaalde steden konden doorbrengen, waren vaak een gelegenheid tot het bezoeken van ontuchthuizen. Daartegen werd door de legeroverheid niets ondernomen. Generaal Armand De Ceuninck verbood enkel het uithangen van obscene prenten en deed een oproep tot meer fatsoen in de badinrichtingen.

De godsdienstige belangen werden in het geheel niet behartigd. Sommige eenheden vormden hierop een uitzondering, maar over het algemeen hadden de militaire gezagsdragers er geen oog voor.

In het leger heerste een willekeur die er oorzaak van was dat de rechten van de soldaten herhaaldelijk en systematisch geschonden werden. Dat gold zowel voor Walen als voor Vlamingen. Sommige beroepsmilitairen gaven blijk van een aanmatigende houding tegenover hun ondergeschikten. *“L’armée est le règne de l’arbitraire, la véritable discipline n’existe guère, du reste beaucoup de supérieurs ne la comprennent pas puisqu’ils n’y voient que le privilège d’avoir toujours raison”*.¹⁹ Vooral de beroepsofficieren, en op de eerste plaats die van de infanterie, hebben niet echt van hun soldaten gehouden en zich niet voor hen geïnteresseerd. Ze hebben zich niet als ‘militairen’, maar als ‘militaristen’ gedragen. De te gemakkelijk tot officier gepromoveerde beroeps-onderofficieren gedroegen zich vooral brutaal tegenover de gewone soldaten die een universitaire vorming hadden genoten, wellicht op zoek naar een compensatie voor hun eigen inferioriteit. Vooral wat de Vlaamse kwestie betreft hebben deze officieren psychologische flaters begaan.²⁰ Te pas en te onpas hebben sommigen op een ondelikate manier opmerkingen gemaakt die in feite slechts futiliteiten betroffen. Wanneer ze hadden moeten optreden echter, aarzelden ze of zwegen ze.

Het is niet op de eerste plaats de taalkwestie geweest die oorzaak was van de malaise. De Vlaamse grieven hebben maar belang gekregen door het feit dat de soldaten de houding van de officieren geïnterpreteerd hebben als een typische uiting van gemis aan belangstelling vanwege de overheid voor hen. De leiders van de extremistische flaminganten hebben deze indruk aangewakkerd. Alle motieven voor ontevredenheid hebben ze weten te bundelen rond de Vlaamse kwestie. ‘Flamingant’ werd synoniem van ‘ontevredene’. In die zin kan men zeggen *“qu’à partir de l’automne 1917 toute l’armée était flamingante”*.²¹ De uitingen van ontevredenheid en wrevel hebben dan ook nooit een anti-Waals karakter aangenomen. Waalse officieren die geen woord Vlaams kenden, maar goed en rechtvaardig waren voor hun manschappen, werden door de Vlaamse soldaten op de handen gedragen. De populairste generaal was ongetwijfeld generaal E. Jacques. De Vlamingen onder zijn gezag vormden de grote meerderheid, maar de Vlaamse kwestie was er geen probleem. Over het algemeen echter hebben de officieren er zich geen rekenschap van gegeven dat ze zich door hun houding het misprijzen en de haat van de soldaten op de hals haalden. Ze hebben enkel de politieke zijde van het conflict willen zien en hebben niet vermoed dat het sociaal aspect veel reëler was.

19. Ibidem, blz. 12.

20. *“Les officiers en général se sont trompés sur la question flamande qu’ils ne connaissaient pas du tout”*. Ibidem, blz. 14.

21. Ibidem, blz. 15.

In het slot van zijn betoog sprak Marinis een nog radicalere taal.

De middelen die men aanwendde om de Vlaamse Beweging te onderdrukken, wakkerden de ontevredenheid verder aan. Er groeide een anti-militarisme en men werd separatist, niet omdat men tegen de Walen was, maar uit antipathie voor de ministers in Le Havre en voor een groot aantal officieren. Met een onthutsend gebrek aan inzicht hebben deze laatsten de verantwoordelijkheid voor de crisis op de schouders geworpen van de geestelijkheid in het leger, van een aantal militaire dokters en van de brankardiers-onderwijzers, de enigen die zich het lot van de soldaten hadden aangetrokken.

Omdat Marinis zelf de houding van de aalmoezeniers, die door *Le XXe Siècle* aangevallen waren, wilde verdedigen – en meteen ook zijn eigen houding – bleef hij uitvoerig stilstaan bij de rol van de clerus in het conflict. Haar werd aangewreven verantwoordelijk te zijn voor het flamingantisme in het leger. Concreet werden daarvoor de volgende ‘bewijzen’ aangevoerd.

1. De aalmoezeniers hebben zich meer met de Vlaamse dan met de Waalse soldaten beziggehouden. Uiteraard, verklaarde Marinis, maar hoe kon het anders als de effectieven van het leger te velde slechts uit 20% Walen bestonden, in sommige infanteriebataljons niet eens 10%, waaronder nog een aantal niet-katholieken.

2. De aalmoezeniers verspreidden talrijke Vlaamse kranten. Ook dat, aldus Marinis, was een gevolg van de samenstelling van het leger. Overigens was er, tot *Notre Belgique* verscheen, geen Franse krant die voor de soldaten geschikt was. Men verweet de aalmoezeniers dat ze op betrekkelijk grote schaal *Ons Vaderland* verspreidden, maar het blad was goedgekeurd door de legerleiding, verscheen onder militaire censuur en werd door het ministerie van Oorlog overal bezorgd.

3. Sommige aalmoezeniers en vele brankardiers hebben een krant als *Le XXe Siècle* bestreden. Inderdaad, zegt Marinis, en niet ten onrechte, want het gaat hier om een krant met slechte principes. Een priester is in geweten verplicht soortgelijke lectuur te verbieden.²²

4. De aalmoezeniers waren in hun uitspraken niet steeds voorzichtig. Marinis zegt hierop dat hij herhaaldelijk gevraagd heeft niet over taalkwesties en religieuze onderwerpen te discussiëren, maar hij was van oordeel dat een geestelijke zich niet voor ‘boche’ moest laten uitschelden en dat een aalmoezenier

22. Het was vrij delicaat op negatieve wijze over deze krant aan Mercier te schrijven, gezien de sympathie die de kerkvorst voor het blad betoonde, ook nog toen het *La Nation Belge* geworden was.

evenmin passief moest blijven als Vlamingen in zijn tegenwoordigheid uitgescholden werden. Er waren grenzen aan de verdraagzaamheid.

5. Er was ook de Vlaamse overtuiging van de aalmoezeniers. Over het algemeen maakten de officieren geen onderscheid tussen 'Vlaming' en 'flamingant'. Volgens de union sacrée-doctrine zou er alleen een 'Belgische' politieke opinie recht op bestaan hebben. Maar kan men zich voorstellen dat men geen persoonlijke opinie meer zou mogen hebben?

6. Sommige aalmoezeniers onderhielden betrekkingen met soldaten die om hun flamingantische opvattingen bekend stonden. En misschien gingen de soldaten wel tot de actie over omdat ze er door de aalmoezeniers toe aangezet werden. In ieder geval moeten de aalmoezeniers op de hoogte geweest zijn van de flamingantische projecten. Door zo te redeneren, zei Marinis, was een aalmoezener altijd schuldig. Als hij niet tussenkwam, kon men hem verwijten zijn invloed op de manschappen niet te gebruiken en de verspreiding van het flamingantisme niet tegen te gaan. Kwam hij wel tussen dan werd hij automatisch van flamingantisme verdacht.

7. Het werd de geestelijken ook verweten de militaire overheid niet op de hoogte te hebben gebracht van de opvattingen of projecten van de soldaten. Hierop antwoordde Marinis vrij radicaal dat vrijheid van opinie de basis van de Belgische grondwet was en dat hij er steeds naar gestreefd had de aalmoezeniersdienst strikt gescheiden te houden van de veiligheidsdienst. Overigens, als aan een priester iets vertrouwelijk meegedeeld werd, mocht dat niet verder gaan.

Marinis legt Mercier dan uit hoe antiklerikalen te werk gingen om hun beschuldigingen te gronden. Het onderzoek werd gevoerd door personen die als taak hadden schuldigen te vinden. Zo'n onderzoek was eenzijdig. Men hoorde getuigen ten laste, er werd een sfeer van wantrouwen gecreëerd. Nadien volgden de klachten en de beschuldigingen. Marinis vermeldde een vijftiental concrete feiten die aantonen dat men de geestelijkheid op systematische wijze in opspraak wilde brengen. Hij citeerde ook een tiental uitspraken van officieren die beschuldigingen uitten zonder bewijzen aan te brengen, of die gewoon zegden: "Het schijnt dat...". In april 1918 erkende generaal De Ceuninck dat de officieren ten onrechte de aalmoezeniers ervan verdachten verantwoordelijk te zijn voor de Vlaamse agitatie in het leger.

Hoe beoordeelde Marinis zelf de houding van de legeraalmoezeniers inzake Vlaamse betrokkenheid? Die bladzijden zijn ook revelerend voor onze kennis van de persoonlijke overtuiging van de Belgische hoofdaalmoezener. Bepaalde politici in Le Havre en een vrij groot aantal officieren hadden druk op hem uitgeoefend opdat hij publiek stelling zou nemen tegen de Vlaamse eisen. Hij had

geweigerd zich daartoe te lenen. Aalmoezeniers en brankardiers hadden het recht inzake de Vlaamse kwestie om het even welke opinie te hebben. Voor het veruitwendigen van hun overtuiging zowel als voor de propaganda ervoor waren ze rekening verschuldigd aan de hoofdaalmoezenier. In 1915 had hij hen gevraagd op de maandelijksse bijeenkomsten voor de verschillende divisies de Vlaamse kwestie niet ter sprake te brengen. Toen begin 1917, ten gevolge van het beruchte artikel in *Le XXe Siècle*, een anti-Vlaamse en antiklerikale campagne werd gevoerd, vroeg hij hen niet in te gaan op discussies met de officieren, noch in de mess, noch in privé-gesprekken. Praktisch allen hebben zich daaraan gehouden, al werden er onvoorzichtigheden begaan.

Marinis somt alle aalmoezeniers of brankardiers op die op een of andere manier bij incidenten met de legeroverheid betrokken waren en voegt er expliciet aan toe dat hij van geen andere gevallen weet heeft. Het waren G. Vanneste, J. Bernaerts, Mortier, Theus, P. Vandermeulen, H. Dierckx, A. Van Linden, J. Verheyen, L. De Boninghe, F. Dox, J. Vandermuere, H. Beets.²³ Van deze twaalf – op een totaal van vierhonderdvijfentwintig aalmoezeniers en veertienhonderd brankardiers – geeft hij bij sommigen onvoorzichtigheid toe, terwijl hij anderen onschuldig veroordeeld ziet. Over Vandermeulen zegt hij: “*Ce prêtre n’a jamais été activiste*”.²⁴ Van Sante, die slechts brankardier werd nadat hij zich als novice bij de dominicanen had ingeschreven, noemt hij “*très exalté et très indépendant, il n’admettait aucune direction*” en hij voegt er aan toe: “*Il a subi l’influence très fâcheuse de certaines personnes étrangères à l’armée*”.²⁵ Hiermee werd Verschaeve bedoeld. Marinis heeft het terloops over Verschaeve en zegt: “*D’après moi cet ecclésiastique a exercé une influence néfaste sur l’esprit des soldats flamands*”.²⁶ De aalmoezeniers hebben, alles samen beschouwd, een kalmerende invloed uitgeoefend op tendensen die – vooral vanaf 1917 – naar extremisme dreigden te evolueren. Bepaalde vormen van activisme konden in de ogen van Marinis niet geduld worden. Anderzijds mocht vlaamsgezindheid niet met activisme gelijkgesteld worden en de strijd die de Vlamingen voerden voor de rechten die hen in het Belgisch staatsbestel ontzegd waren, was een rechtvaardige strijd.

23. Meer details over de legeraalmoezeniers bij J.-R. LECONTE, *Aumôniers militaires belges de la guerre 1914-1918*, Brussel, 1969.

24. Archief van het aartsbisdom Mechelen, Fonds Mercier, Oorlog 1914-1918. Rapport van 1 februari 1919, blz. 27.

25. “*Il ne fut pas un des chefs, mais une des victimes du mouvement activiste*”. Ibidem, blz. 27.

26. Ibidem, blz. 27.

Merkwaardig is wel dat Marinis de groei van het flamingantisme in een kader van algehele ontevredenheid heeft geplaatst. Niet minder merkwaardig is het feit dat hij herhaaldelijk beklemtoont dat de anti-vlaamsgezindheid in vele gevallen samenviel met antiklerikalisme. Zijn persoonlijke Vlaamse overtuiging wordt duidelijk uit wat voorafgaat, al blijkt even duidelijk dat hij op zijn hoede was voor extreem flamingantisme.

Omdat het rapport voor Mercier bestemd was, eindigt hij het met nog eens expliciet uiteen te zetten wat de Vlaamse Beweging betekent, wat ze is en wat ze niet is. Wegens het belang van de tekst geven we hier Marinis' visie zo getrouw mogelijk weer.

In België leven twee duidelijk onderscheiden etnische gemeenschappen: een is Romaans, de andere Germaans. Dit is een gegeven dat niet ongedaan gemaakt kan worden, noch om reden van staatsbelang, noch door de union sacrée, noch door de wil van de regering, noch door wat politici of schrijvers ook mogen beweren. Dit gegeven bestaat sinds de Frankische invasie en de meest hedendaagse Belgische historicus, G. Kurth, heeft bewezen dat de taalgrens, die nog steeds bestaat, in de loop van de eeuwen geen noemenswaardige wijzigingen heeft ondergaan.

De bewering dat Vlaanderen steeds tweetalig geweest is, is niet ernstig te nemen. Het feit dat de leidende klasse, een uiterst geringe minderheid van het volk dus, zich doorgaans in het Frans uitdrukt, kan die tendentieuze bewering helemaal niet rechtvaardigen. Het volk als dusdanig is essentieel Vlaams gebleven en blijft onwrikbaar aan zijn moedertaal gehecht.

Het Vlaamse volk heeft steeds een eigen karakter, eigen zeden en cultuur gehad, een eigen manier van zijn dus. De literatuur en de Vlaamse kunst zijn daar om het te bewijzen.

Woord en taal zijn de uitdrukking van het karakter, de essentie, de ziel van een volk, maar ze zijn voor een ras²⁷ ook het noodzakelijke middel om tot een volledige ontplooiing te komen.

27. Hier en in de verdere uiteenzetting gebruikt Marinis het woord 'ras' als equivalent voor etnische gemeenschap. Waar hij het over 'natie' zal hebben, verwijst hij naar een staatkundige eenheid die al dan niet uit verschillende rassen kan bestaan. In zijn terminologie is het Vlaamse volk een ras; België een natie.

Naast het Vlaamse ras, leeft in België ook het Waalse ras, dat eveneens zijn cultuur en zijn taal heeft. Deze dualiteit van ras doet geenszins afbreuk aan de Belgische nationaliteit. Overigens is ze geen uitzonderlijk verschijnsel in Europa. Zwitserland omvat drie rassen: Duits, Frans en Italiaans; de Franse nationaliteit kent de Fransen in het noorden en de Provençalen in het zuiden, Bretoenen (Kelten) en Vlamingen (Germanen). De veelheid van rassen staat de nationale eenheid niet in de weg, op voorwaarde dat de natie het eigen leven eerbiedigt van de rassen waaruit zij samengesteld is, dat ze toelaat dat ze zich ontwikkelen en uitgroeien tot een morele, wetenschappelijke en artistieke beschaving. Het is door het gebruik van zijn taal dat een volk zich het gemakkelijkst manifesteert en de ingeboren kwaliteiten van geest en hart ontwikkelt. De eigen taal van een volk is het kostbaarste goed dat het bezit, aangezien ze de 'conditio sine qua non' is van zijn bestaan en van zijn ontwikkeling. Niemand heeft het recht een ras van zijn taal te beroven omdat deze deel uitmaakt van het patrimonium dat van rechtswege het zijne is. Ieder volk heeft het recht zich van zijn taal te bedienen en in de eigen taal onderricht te krijgen en bestuurd te worden. Met andere woorden, elk ras heeft het recht zich uit te drukken in die taal in de vele aspecten van het raderwerk dat het sociale leven van het volk uitmaakt: bestuur, onderwijs, rechtspraak, wetgeving, leger.

Dit principe is gebaseerd op het natuurrecht en de concrete wetgeving heeft het recht niet zich daaraan te onttrekken. Overigens werd dit principe, voor de oorlog reeds, in wetten omgezet door verscheidene juridische beslissingen. Zijn toepassing echter is zeer onvolledig geweest en in de praktijk zeer gebrekkig.

Daar ligt de oorsprong van de Vlaamse eisen: een Vlaamse universiteit, de bestuurlijke scheiding, bevelvoering in het leger.

De eis voor een Vlaamse universiteit wordt thans door niemand meer bestreden, maar voor de oorlog stuitte ze op hevig verzet.

De laatste twee worden door vrij velen beschouwd als subversieve theorieën zonder meer. Dit is evenwel niet houdbaar. Deze interpretatie berust grotelijks op de volgende dwaling: elk van die eisen heeft verdedigers die ze in verschillende gradatie voorstellen of aanprijzen. Sommigen bestrijden de eisen in hun meest radicale vorm, zoals ze slechts door een heel kleine minderheid voorgestaan worden. Ze slaan geen acht op de principes, hebben geen weet van de gematigde formuleringen en slingeren de banvloek naar alle aanhangers van een hervorming, die ze gelijkschakelen met de meest vooruitstrevende. Zo gaan de slechte polemisten te werk, er worden argumenten gebruikt die in een verkiezingscampagne thuishoren, doch waaraan geen enkel ernstig mens enige waarde zal hechten.

Een sereen onderzoek zal uitwijzen dat die twee eisen op zichzelf niet subversief of opruiend zijn.

‘Administratieve scheiding’ betekent geenszins, zoals sommigen het zich indenken, afscheiding van België en opsplitsing van het land in twee onafhankelijke staten, enkel verenigd door een gemeenschappelijke dynastie. Integendeel, het betekent gescheiden publiek bestuur: voor het Vlaamse land in het Vlaams, voor Wallonië in het Frans. En dat is alles.

Dus, ten eerste: één staat, één regering, één koning; ten tweede: openbaar bestuur in de moedertaal; Nederlandstalig onderwijs in Vlaanderen, Franstalig in Wallonië, met de vrijheid voor alle burgers hun kinderen naar Franstalige of Nederlandstalige instellingen naar keuze te sturen.

Alle besturen, met inbegrip van de provinciale en de gemeentelijke, gebruiken het Vlaams in het Vlaamse land, het Frans in Wallonië, maar ook hier moet de vrijheid voor alle burgers gelden zich in de taal van hun keuze tot de administratieve diensten te richten, met de verzekering dat deze laatsten in dezelfde taal zullen antwoorden.

Rechtspraak gebeurt in Vlaanderen in het Vlaams, in Wallonië in het Frans, maar iedere burger die het vraagt moet in zijn moedertaal ondervraagd worden, zowel in Vlaanderen als in Wallonië. Vandaar dat alle magistraten de twee talen machtig moeten zijn.

Het leger blijft gemeenschappelijk, dus één opperbevel. Maar de eigenlijke administratie en de ondergeschikte bevelvoerders moeten gebruik maken van de taal van de soldaten; dus Vlaams voor de Vlamingen en Frans voor de Walen. Dit impliceert niet eens de oprichting van speciale Vlaamse of Franse regimenten; de scheiding kan geschieden, hetzij per bataljon, hetzij per compagnie.

Marinis, die de (nog vrij gematigde) Vlaamse theorie objectief probeert weer te geven, zegt dat die zienswijze op de volgende principes berust: ten eerste: alle Belgen, Vlamingen en Walen, moeten op gebied van taal gelijk zijn voor de wet; ten tweede: de burgers zijn er niet voor de administratie, maar de administratie staat in dienst van de burgers; de ambtenaren van de administratie moeten derhalve bekwaam zijn de burgers de diensten te leveren die zij terecht mogen verwachten. Alle ambtenaren moeten daarom de twee nationale talen machtig zijn; ten derde: de openbare macht moet de taal van beide rassen die de Belgische natie uitmaken eerbiedigen.

Ik zie niet in, zegt Marinis, wat men subversief kan vinden in deze theorieën. Men kan van oordeel zijn dat een voorgestelde toepassing niet gelukkig of niet opportuun is, maar men heeft niet het recht ze als subversief te bestempelen.

De eis voor Vlaamse regimenten is slechts een modaliteit van wat hierboven onder punt drie vermeld wordt. Het is er een brede toepassing van, maar ze is logisch. Voor de oorlog waren de voorstanders hiervan niet zeer talrijk; thans is hun aantal aanzienlijk toegenomen: sommigen waren van oordeel dat deze hervorming er onmiddellijk moest komen; anderen daarentegen wilden de uitvoering uitstellen tot na de oorlog. Hoe men ook denkt over de opportuniteit van deze hervorming, subversief kan men ze in geen geval noemen.

Marinis besluit: zoals uit deze summie uitzetting blijkt, is de Vlaamse Beweging volstrekt niet anti-Waals. Ze heeft als enig doel ervoor te zorgen dat het Vlaamse volk zijn eigenheid kan bewaren: de normale ontwikkeling verzekeren van zijn inherente kwaliteiten en het volk verheffen op intellectueel, moreel en economisch vlak. Niets van dat alles is gericht tegen de belangen van het Waalse ras of van de Belgische natie. België kan door de verheffing van de meerderheid van haar bevolking slechts winnen in kracht en samenhang. De Vlaamse Beweging is ook niet anti-Frans. De Vlamingen bestrijden de Franse cultuur niet; ze vragen enkel dat men hun die niet zou opleggen. Ze hebben als enige bedoeling hun ras te beschermen tegen elke vreemde invloed – ze kome uit het noorden, het zuiden of het oosten – voor zover die vreemde cultuur het eigen karakter van het ras zou kunnen schaden en haar ontwikkeling benadelen.

Vele misverstanden omtrent de Vlaamse Beweging zijn het gevolg van een verwarring. Sommige personen, die het onderscheid niet vatten tussen een 'natie' en een 'ras'²⁸, hebben zich ingebeeld dat het bestaan van België – een politieke entiteit, precies zoals elke andere natie – moest resulteren in het bestaan van een Belgisch 'ras'. Ze hebben die in het leven willen roepen. Een ras is echter een morele entiteit, iets levends en niet iets kunstmatig. Het is gebaseerd op de natuur zelf en bijgevolg, wat zijn oorsprong en ontstaan betreft, onafhankelijk van de wetgever die er niet vrij kan over beschikken. Hij kan een 'ras' niet afschaffen, nog veel minder een 'ras' creëren.

EM. PROF. DR. R. BOUDENS
BONDGENOTENLAAN 3, B-3000 LEUVEN

28. Over de term ras, zie voetnoot 27.